

**Jaume I, el *Llibre dels feits* i l'humanisme:
un model “valencià” per al cesarisme hispànic***

Vicent Josep Escartí
Universitat de València
Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana

1. La creació de la imatge de Jaume I, als segles XIV i XV

La figura de Jaume I (1208-1276) hagué de ser realment impactant, per als primers repobladors cristians del regne de València. Certament, havia estat el monarca que havia conquistat aquestes terres, el que les havia constituït en regne i el que havia concedit béns i possessions a aquells pobladors pioners. A canvi, és clar, de carregar amb les servituds feudals; però també amb una evident millora de les situacions econòmiques i socials que sempre han ofert els nous territoris. Tanmateix, la imatge clarament “positiva” del rei no es va generar de manera espontània —o no únicament— i estava destinada a perviure en el temps. De fet, Jaume I, en redactar el *Llibre dels feits*, ja s'esforçà per transmetre una imatge de rei honest, just, valent i guerrer, conqueridor de regnes —Mallorca, València i Múrcia— i de devoció religiosa ben provada. Aquella imatge construïda pel rei i els seus col·laboradors més afectes, el beneficiava i era bastida per tal d'agradar i ser-ne model als destinataris de la seua obra literària, que van ser, primordialment, els seus fills i successors al front dels diversos senyorijs regits pel Casal d'Aragó. Encara, perquè Jaume I, molt probablement, tenia la consciència de ser una figura excepcional en aspectes molts diversos, ja des del mateix moment en què, a la seua crònica, ressaltava els seus orígens personals. I així, al *Llibre dels feits*, el rei dedica una entrada específica a la seua concepció i al seu naixement, que s'embelleix amb tota mena de bons auguris de caire religiós, començant per la coneguda elecció del nom i remarcant els càntics “fortuïts” que s'entonaven cada vegada que, just acabat de nàixer, el portaven en visita a les diferents esglésies de Montpeller (Jaume I, 111). Però, també és cert que en molts aspectes degué ser un home extraordinari, com han remarcat diferents investigadors —com ara pel que fa a les seues aptituds guerreres (Chevedden)—, i, més recentment, Antoni Furió, el qual ha assenyalat les grans dots d'estratega polític que tenia, tant en constituir el regne de València amb entitat jurídica pròpia, en oposició als projectes d'expansió territorial d'Aragó, com també oposant-se a les ambicions de recuperació territorial ultrapirinenca de Catalunya; i, encara, en aplicar als musulmans vençuts de les taifes de Sharq al-Andalus una política de preservació de la població autòctona, per garantir la viabilitat econòmica de les terres del País Valencià (Furió).

En certa forma, la personalitat enèrgica i els èxits del rei s'associaven a una especial relació amb Déu. El monarca, cabdill d'exèrcits, comptava sempre amb el beneplàcit de la divinitat, fins al punt que els desitjos de l'un i de l'altre semblaven anar de la mà. Era una doctrina i una praxi política que s'anomena *providencialisme*: la figura règia recolzava directament en el poder diví i l'església, per la seua banda, augmentava així la seua influència. Però, convé remarcar bé com la imatge providencialista de Jaume I, que ell mateix s'havia encarregat de fixar al *Llibre dels feits*, va ser emfatitzada no solament a través de les altres grans cròniques medievals en català (Belenguer, I, 45-51), sinó també en altres textos menors posteriors, que van contribuir igualment a exaltar les gestes jaumines i a mitificar la figura d'aquell rei, fins i tot amb una aurèola de santedat. Al capdavant, això era el que s'esperava dels cronistes que treballaven a l'àmbit àulic o cortesà. I aquella “campanya” va fructificar, fins i tot, a nivell popular, atès que no són estranyes les referències laudatòries al rei Jaume, fins i tot en documentació estrictament administrativa, durant els segles XIV i XV, començant, òbviament, per

---

* El present estudi s'inclou al projecte “La cultura literaria medieval y moderna en la tradición manuscrita e impresa (IV)” FFI 2009-14206, del Ministerio de Educación y Ciencia del Gobierno de España. Forma part, igualment, del *Grup de Recerca Consolidada* 2009SGR808, de la Generalitat de Catalunya.

l'acord del Consell de València, del 1338, on s'establia la celebració anual de la conquesta de la ciutat (Rubio Vela, 137-143).

Però, si s'arribava a aquell punt és perquè, segurament, ja es comptava amb una remarcable tasca propagandística d'alguns trobadors coetanis al rei i dels cronistes, que podem suposar que va començar amb Bernat Desclot, el qual, malgrat que va centrar la seua *Crònica* en el regnat de Pere el Gran (1276-1285), fill i successor de Jaume I, hi va manifestar reiteradament la seua seducció per la figura del rei Conqueridor (caps. XIII-L i LXV-LXXIII). De fet, si bé dedicà més atenció a la conquesta de Mallorca que a la de València —malgrat la major importància de la segona, tant des del punt de vista cronològic com territorial—, pel que fa al rei, després de referir-nos l'episodi del seu engendrament en una animada escena amb diàlegs i tot (cap. IV), evocà breument la coronació reial (cap. XI) i dedicà un paràgraf sencer a fer-nos-en una semblança física i anímica, que ha passat per ser la descripció més ajustada que posseïm de Jaume I:

Aquest rei en Jacme d'Aragó fo lo pus bell hom del món; que ell era major que altre hom un palm, e era molt bé format e complit de tots sos membres, que ell havia molt gran cara e vermella e flamenca, e el nas llong e ben dret, e gran boca e ben feita, e grans dents belles e blanques que semblaven perles, e ulls vairs e bells cabells rossos semblants de fil d'aur, e grans espatles e llong cors e delgat, e els braces grossos e ben feits, e belles mans e llongs dits, e les cuixes grosses e les cames llongues e dretes e grosses per llur mesura, e els peus llongs e ben feits e gint cauçants. E fon molt ardit e prous de ses armes e forts e valent, e llarg del donar e agradable a tota gent e molt misericordiós; e hac tot son cor e tota sa voluntat de guerrear ab sarraïns (cap. XII).

Possiblement aquesta descripció es troba influenciada pels models literaris de bellesa masculina, tal com s'ha destacat (Espadaler, 63-69), però, malgrat això, que seria lògic, res pot fer-nos deixar de creure que hi transpua una gran dosi de realisme.

Per altra banda, a pesar de les diferències que en un cert moment va tenir l'infant Pere amb el seu pare, Desclot mostra el primer com un fill que admirava i estimava el seu progenitor profundament. Així, en relatar-nos la mort de Jaume I, Desclot afirma que l'hereu hauria estat a la vora del llit mortuori del seu pare,

plorant e sospirant de pietat e de gran dolor que havia de son pare, qui havia estat lo millor rei qui anc fos e el pus agradable a totes gents, qui així es partia d'ell e de son regne, besà-lo en la boca e puis besà-li les mans e estec-li denant tota via, que anc per menjar ne per boure ne per dormir no se'n partí tro que els àngels del cel vengren ab gran alegria, qui li preseren l'arma del cors e la se'n muntaren e'l cel davant seu. E l'infant en Pere féu venir tots los barons de la sua terra e els rics-hòmens de les ciutats, e ab gran hondrament portà lo cors del beneït rei son pare al monestir de Poblet e aquí féu-lo soterrar molt honradament (cap. LXXIII).

I cal assenyalar que aquesta descripció de Desclot va posar les bases ideològiques per a convertir la figura de Jaume I en una imatge evidentment venerable des de l'òptica religiosa: els àngels s'havien emportat l'ànima reial i el "cors" esdevenia "beneït" als ulls dels mortals.

El cronista Ramon Muntaner, senyor de Xirivella, ciutadà de València i servidor lleial del Casal d'Aragó, en escriure la seua *Crònica*, prendrà precisament el regnat de Jaume I com a punt de partença del seu relat èpic, en part per una qüestió personal:

E per ço començ al fet del dit senyor rei en Jacme, con jo el viu, e senyaladament lo viu que jo era fadrí. Dit senyor rei anà a la dita vila de Peralada, on jo nasquí, e posà en l'alberg de mon pare, en Joan Muntaner, qui era dels majors albergs d'aquell lloc e era al cap de la plaça (cap. II).

És ben probable aquella visió del rei l'impactàs fortament i, per això, la va tindre present durant tota la vida. La seua ben coneguda veneració als monarques del Casal

d'Aragó en va fer la resta. I tot plegat, contribuí —i molt— a presentar Jaume I amb una aurèola de santedat. Així, no s'està d'afirmar que “la sua naixença fo miracle senyaladament de Déu e per obra sua” (cap. III). Tot seguit, passa a narrar detalladament la meravellosa estratègia de la reina Maria de Montpeller per concebre un fill i hereu d'Aragó tan singular (caps. II-VI), i a continuació relata, de manera abreujada, els fets més destacats del regnat seu (caps. VII-VIII). Busca, també, qualsevol pretext, en nombrosos llocs de la seua *Crònica*, per exaltar la figura del rei Conqueridor, i per il·lustrar-ho, bastarà adduir ací un dels paràgrafs inicials de la seua *Crònica*, dedicats al nostre rei:

Con ja davant vos he dit, jamés no nasqué rei a qui Déus feés tantes gràcies en sa vida com féu a aquest senyor rei en Jacme. E de les gràcies que Déus li féu, vos contaré partida. Primerament, que mostrà gran miracle en lo seu neiximent, així com davant vos he contat. E après, que es veé lo pus gran príncep del món e el pus savi e el pus graciós e el pus dreturer e cell qui fo més amat de totes gents, així dels seus sotmeses com d'altres estranys e privats, que rei que anc fos; que aitant com lo món dur, se dirà “lo bon rei en Jacme d'Aragon”. Après, amà e temé Déus sobre totes coses: e qui ama Déu, sí ama justícia e veritat e misericòrdia; e de tot ço fo ell ben bastat. E après, fo lo mellor d'armes que negun altre. E totes aquestes gràcies poguí jo veure e saber, e tots aquells qui el veeren e d'ell oïren ne oïran parlar. Après, féu-li Déus gràcia dels bons fills e bones filles e bons néts e nétes que es veé en sa vida, així con davant vos he contat (cap. VII).

Per altra banda, probablement hem d'atribuir a Muntaner, jurat de la ciutat de València, la iniciativa de promoure la celebració solemne dels anys de la conquesta d'aquesta urbs, ja que, després de recordar que a Mallorca “tots anys, lo jorn de sent Silvestre e de santa Coloma, que fo presa Mallorca per lo dit senyor rei, se fa professó general en la ciutat ab la senyera del dit senyor rei...” (cap. XXVIII), ens diu que, a imitació dels mallorquins,

suplicaria a mon senyor lo rei d'Aragó que fos de gràcia e de mercé sua que ordonen ab los prohòmens de la ciutat de València que el dia de sent Miquel tots anys se feés professó general en València per ànima del dit senyor rei, e Déus cresqués e melloràs tots temps los seus deixendents e els donàs victòria e honor sobre tots llurs enemics, per ço con la ciutat fo presa la vespra de sent Miquel per lo dit senyor rei en Jacme; e que tots los preveres de la ciutat de València, e hòmens d'orde, que hi cantassen misses aquell dia per ànima del dit senyor rei e per la dita raó. E encara, que ordonassen lo dit senyor rei e els dis prohòmens de la ciutat, que l'endemà se feés caritat general per tots temps. E així cascuns faran bé que s'hi esforcen als mills que poran, e hauran-ne grat de Déu e honor en aquest món. E majorment con caritat no es faça ninguna en la ciutat de València, e en totes les altres ciutats del món se fa, e Déus creix-ne llurs béns e els ne multiplica (cap. XXVIII).

Era, sense dubte, una forma més de mantenir viva aquella imatge que Muntaner atorgava a “lo bon rei en Jacme d'Aragon”, el qual, en més d'una avinentesa, hi rep el qualificatiu de *sant*: “més de vint mília misses se canten vui en aquell dia e tots dies en ço que el sant rei en Jacme conquerí” (cap. XXXVI). Muntaner, que morí el 1336, no pogué veure oficialment establerta la festivació centenària (1338), però no costa massa de pensar que la seua tenacitat va estar al darrere.

Per la seua banda, el rei Pere el Cerimoniós, en fer redactar la seua *Crònica*, si bé no incorpora el regnat del Conqueridor, sí que ens hi dóna una dada molt interessant per comprendre fins a quin punt el *Llibre dels feits* del rei Jaume s'havia convertit en una espècie de text hagiogràfic entre els familiars descendents seus. I així, diu: “Aquest digmenge, a hora de prim so, nós encara érem gitats e llegíem lo *Llibre* o *Crònica* del senyor rei en Jacme, tresavi nostre...” (III, 193). No és descartable que la lectura del llibre del seu avantpassat fos el detonant de les seues iniciatives historiogràfiques (Pagès).

Ja al segle XV, el *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, confegit possiblement per Melcior Miralles, sotsagristà de la Seu valentina, a partir de les experiències pròpies, però també a la vista de diferents fonts que narraven la història passada, no s'està de donar-nos una breu biografia de Jaume I. Convé assenyalar que Miralles, interessat com es troba a destacar l'entronització dels Trastàmars a la Corona d'Aragó i les conquestes d'Alfons el Magnànim a Itàlia, però encara pendent del que succeeix al conjunt de les nostres terres, en parlar de Jaume I, s'interessa sobretot per les dades valencianes referides a la vida del rei Conqueridor, en una mostra de l'incipient particularisme historiogràfic valencià, que s'accentuarà el segle següent. Pel que fa al rei, reitera que “fon concebut miraculosament” i l'anomena “lo molt victuriós senyor e rei en Jaume, de bona memòria” (Miralles, 37), tot narrant breument les conquestes balears i valencianes. En arribar al passatge de la rendició de la ciutat de València, Miralles relata com

en l'any de nostre Senyor de 1238, lo molt victuriós rei e senyor en Jaume, de bona memòria, pres la noble ciutat de València, e la vespra del gloriós arcàngel sent Miquel foren alçades banderes del senyor rei en les torres del Temple per los moros, ab molts sonys de trompetes, de tabals e altres sons. E lo dit senyor rei era en la rambla, endret les dites torres, e com véu les sues banderes altes, descavalcà del cavall e agenollà's e besà la terra. Oh, virtut de rei! E en après, lo dia de sent Deonís, donaren e lliuraren la dita noble ciutat de València al dit senyor rei (Miralles, 37).

Finalment, Miralles no deixa d'indicar com el rei en Jaume “fon soterrat en la seu de València, après l'altar major” (Miralles, 39), on realment consta que va estar, fins el 1278, abans de ser traslladat el seu cadàver al monestir de Santa Maria de Poblet (Escolano/Perales 363).

En qualsevol cas, el recorregut per la producció historiogràfica més important dels segles XIV i XV, prou que posa de relleu el lloc destacat que atorgaren els nostres cronistes a la figura del rei fundador del regne de València i, com, decididament, anaren fent créixer la seua fama de santedat. A aquesta tasca divulgadora dels cronistes, hauríem d'afegir la presència de manuscrits amb el *Llibre dels feits*, tant en biblioteques privades valencianes com en diferents institucions, com ja hem remarcat en altres llocs (Ferrando/Escartí, 33-36; Escartí 2010a). Una tradició lectora que evidencia com durant tota l'època medieval, els valencians, especialment (Duran, 15; Rubio Vela, 150; Escartí 2010a), conservaren la *bona memòria* del rei en Jaume, que adquirí fins i tot gran fama de santedat, estimulada pel fet que la ciutat de València acordàs, el 1372, que el 27 de juliol de cada any s'hi celebràs l'aniversari del “molt excel·lent, sant e virtuós rey En Jacme” (Burns, 6). Però, no només. I de fet, el mateix Alfons el Magnànim va voler celebrar amb gran fastuositat el 9 d'octubre, a València, el 1428, segurament com una manera de vincular-se més a la imatge del seu avantpassat i, també, per guanyar-se les simpaties dels valencians (Narbona 1994, 240-242; Mira 2008).

2. Jaume I, un cèsar modèlic per als Àustries

La unió de les corones de Castella i d'Aragó, la ràpida ascensió del nou estat que anava formant-se a la categoria d'*Imperi* —per causa de la conquesta americana i per la pròpia presència del cèsar Carles, emperador del Sacre Imperi Romanogermànic, com a cap de la monarquia hispànica—, prou que va fer canviar les coses, també des del punt de vista de la historiografia i, fins i tot, en la visió que els historiadors ens varen transmetre sobre el rei en Jaume. De fet, segurament, tant la consciència “imperial” com el problema morisc els haurem de considerar decisius, en les visions que ens aporten.

I en primer lloc convé assenyalar la figura de Pere Antoni Beuter, predicador de la ciutat, el qual va ser l'encarregat de sermonar en la festa del centenar de la Conquesta, el 1538. Aquell encàrrec seria l'origen de la *Primera part de la Història de València* (València, 1538), com el mateix autor declara a l'epístola que encapçala el text, i on ens dona algunes dades sobre la festivació de l'esdeveniment històric nacional. Beuter revela, també, que, per tal de fer el sermó de la Conquesta, s'hagué d'“amprar del libre hon està escrita”, és a dir, el *Llibre dels feits*, encara que exagera quan comenta que el

text de la *Crònica* reial “trobí'l en alguns passos que demanava més plena informació y en altres benigna intel·ligència” (Beuter 1998, 36). Evidentment, allò que pretenia el cronista valencià era posar en circulació el seu treball que, fent servir unes fonts falsificades a finals del XV, a Itàlia, per un servidor del papa Alexandre VI, pretenia exalçar el projecte de monarquia hispànica dels reis Ferran d'Aragó i Isabel de Castella per damunt de la importància que, a l'Occident cristià, es reconeixia al passat històric de l'Imperi Romà. En aquelles mistificacions s'explicava la fundació de les principals ciutats d'Hispania i, entre aquelles, València; però no s'ultrapassava l'època romana. De fet, s'aspirava a entroncar la història bíblica amb la romana (Escartí 2010b). D'aquesta manera, Beuter, a pesar que en la seua *Primera part de la Història de València* —que amplificarà i publicarà en castellà el 1546—, només arriba fins als temps immediats a la conquesta jaumina, no s'està d'introduir la figura del rei en Jaume en alguns llocs. Ho fa en termes de reverència i d'admiració —l'anomena *inclit* i *de bona memòria*, sovint— i declara que ell mateix arribà a posseir un “trellat” de la *Crònica* règia —no comptat fins ara en la llista de les notícies sobre manuscrits del text jaumí—, si no és que sols fa referència a una còpia del fragment del *Llibre dels feits* incorporat a l'*Aureum Opus* (València, 1515), obra que ens consta a l'inventari *post-mortem* de la seua biblioteca (Escartí 2010b).

Però, Beuter tractarà monogràficament la figura del rei i les seues gestes a la *Segunda parte de la Corónica general de España, y especialmente de Aragón, Cathaluña y Valencia* (València, 1551) —títol prou significatiu del canvi d'orientació que el mateix cronista havia adoptat—, un text adreçat a un públic més ampli. El canvi de llengua, però, ja l'havia realitzat en autotraduir-se la *Primera part*, i s'hi justificava així:

Imprimióse, pues, en lengua valenciana, como yo la compuse, y pienso que hizo algún provecho en nuestra tierra. Y según que de algún curioso fue recogido en Aragón y Castilla, pareció que con alguna poca de mejoría se podría embiar por toda España a dar lengua, como de camino, en las más ciudades d'ella, de muchas antigüedades que allí acontecieron en tiempo de romanos y antes y después d'ellos. Para lo qual era necesario proveerle la lengua castellana con que fuesse entendida en los lugares do no entendían la valenciana (Beuter 1546, 2r.)

Era l'excusa fàcil de la *universalidad* de la llengua veïna. Però Beuter encara anava més lluny: la traducció del seu text a l'espanyol encara tenia, a més, una claríssima intencionalitat política, d'acord amb la idea d'una monarquia única que anava imposant-se en la major part de les terres hispàniques i que el mateix Beuter s'encarrega de ressaltar, apel·lant, ara, als temps pretèrits dels gots:

En tiempo de los godos se hablava quasi en toda España una sola lengua que habían introduzido los romanos, y los godos se hizieron a ella, dexando la propia suya bárbara que sacaron de su tierra. Venidos los moros, quedó la lengua española en Aragón y Asturias, do salieron la lengua aragonesa y castellana, al principio en muy pocas cosas discrepantes y con el discurso del tiempo, agora en nuestros días, tenidas por lenguas diferentes, aunque salidas de una misma rayz. Pues como el tiempo ha traydo la diversidad de tantos reynos como en España se partieron, por la venida de los moros, en un general y solo señorío —excepto Portugal—, parece que el mismo tiempo requiere que sea en todos una común lengua, como solía en la monarchía primera de España, en tiempo de los godos. Luego no es razón que a nadie parezca mal que siendo yo valenciano natural y escribiendo de Valencia, a los regidores d'ella escriba en castellano, lengua estraña para Valencia, por el respeto común y divulgación mayor en toda España de las gracias que Dios ha concedido a este reyno, que no se haze a la lengua valenciana perjuyzio en ello, ni pierde por ello el ser habla pulida, dulce y muy linda, que con brevedad moderada exprime los secretos y profundos conceptos del alma y despierta el ingenio a vivos primores, de donde le resulta un muy esclarecido lustre. (Beuter 1546, 2r.)

Aquests arguments s'acompanyen, com es pot veure, de lloances a la llengua nacional que deixa d'emprar-se. A més de la qüestió lingüística, òbviament, hi havia tota una altra concepció política que, encara, Beuter posarà en joc, de nou, a la seua *Segunda parte...*, que és, en molts passatges, una traducció al castellà, amb comentaris i anotacions, de la *Crònica del rei en Jaume*. I Beuter, tot i el canvi de llengua amb intencions polítiques i comercials clares, no s'està de lloar el rei fundador del regne de València, oferint-lo com a model de monarca. Així, després de relatar la seua mort exemplar, en fa un *plany*, que paga la pena de ser reproduït ara i ací, ja que fomenta la visió d'un rei just i ortodoxament creient. I, ben mirat, sembla revelar la preocupació de Beuter per la qüestió morisca, que havia de ser molt candent en aquells anys en què es procurava encara la seua conversió efectiva:

Grandísimo fue el llanto que por la muerte del santo rey se hizo en todas sus tierras, y assí como las tristes nuevas yvan de mano en mano, assí parecía que una nube dolorosa y oscura cubría los lugares, perdiendo un tan esclarecido rey. Solía, hallándose en fiestas en poblados menores, predicarles a los pueblos él mesmo, informándoles cómo havían de siempre tener su fe en Jesuchristo, Dios y hombre verdadero, y seguir su doctrina con caridad perfeta, esperando en el galardón divinal, por lo qual antes havían de padecer mil muertes que ni un solo fingimiento parecer a los moros ni llegarse a sus ritos o cerimonias. Después de havelles dado doctrina christiana, socorría sus necessidades con las limosnas. ¿Quién le pidió justicia y no se la hizo? ¿Quién quiso d'él merced y se fue vazío? ¿Quién le apellidó, que no le aprovechasse? Rey que más le tenían respeto de padre que de señor, ¿quién no le lloraría? Con los santos tenga Dios su alma en la gloria y en paz aguarden las cenizas de su real cuerpo el día grande de la resurrección para el juyzio de corona en los cielos (Beuter 1995, 318).

Aquesta mateixa visió panegírica del rei en Jaume és la que en bona mesura s'encarrega de transmetre el també cronista Rafael Martí de Viciano. En efecte, el notari borrianenc, al seu *Libro tercero de la Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino* (València, 1564), li dedica uns quants elogis, en fer un resum de la seua vida. Així, afirma que “fue llamado el bien afortunado, el conquistador, el vencedor y nunca vencido y venturoso, porque todas las jornadas que emprendió de guerras le vinieron prósperas” (Viciano 72). Repeteix que el “nacimiento fue maravilloso por nacer en la fiesta de la Purificación de la Madre del Señor, y casi a la media noche y con tan divinos successos, e que el nombre Dios se lo dio” (Viciano 73). Per altra banda, Viciano, referint-se també —de manera difusa, però— a les fonts d'on beu la informació que reporta, fa constar que

tratan los scriptores de su tiempo que tuvo estas costumbres y excelencias, es a saber, que fue en el ánima buen christiano, benefactor de las iglesias, fue grande de cuerpo, de altaria de nueve palmos, hermoso de rostro, humano, comunicable y benigno, en sus hechos venturoso, siempre vencedor y nunca vencido, amador de virtuosos y amado de sus pueblos, porque con todos se comunicava. Otorgó muchas libertades a sus pueblos y a los que le servían y le seguían en las guerras les dava y repartía casi todo lo que tomava. Y assí, quando más dava más ganava, para más dar a sus criados, vassallos y valedores. Tenía mucho miramiento a quien havía de encomendar los cargos y officios de su casa y de sus reinos. En las dignidades que havía de proveer de personas, primero dentro de sí y después con los de su consejo, hazía el examen de la vida y fama del otro, teniendo siempre respecto más a la virtud que a importunaciones. E que jamás se halló hombre que de su presencia y merced se partiesse quejoso, porque tenía este don de Dios, que a los unos con obras y mercedes y a los otros con palabras amorosas, a todos satisfazía (Viciano 78).

Es buscava, potser amb una crítica solapada a determinades actuacions de Felip II de Castella, la construcció de la imatge d'un príncep just i pròxim al poble. Era la

imatge que es volia per al governant ideal, des dels postulats del renaixement i de l'humanisme cristià.

Aquella imatge de rei *sant*, o digne de reverència i modèlic, que, com hem dit, prové de Desclot i de Muntaner, és la que uns anys abans havia impulsat els jurats de la ciutat de València, a instàncies de la mateixa monarquia, a editar la *Crònica o comentaris del gloriosíssim e invictíssim rey en Jacme* (València, 1557) i a oferir-la al príncep hereu, Carles d'Àustria, com a guia i model del monarca cristià, per a la qual cosa es va fer un doble tiratge, amb portades diferents (Ferrando 2008, 28-31). Al pròleg que signen els ja esmentats jurats de València queda prou clar. El príncep

Seria servit que li enviàssem de ací la *Crònica o cometari del rey don Jacme*, conquistador gloriosíssim d'esta insigne ciutat e regne, e lo retrato del sapientíssim rey don Alfonso III, predecessors invictíssims de vostra reial altesa. Perquè si de Públio Scipió e Quinto Fàbio se troba scrit que de veure e contemplar les imatges de persones se incitaren a coses molt preclares, y lo mateix se llig feu Júlio Cèsar, vista la imatge del gran Alexandre, no menys s'à de creure y sperar de vostre real ànimo y en tant tendra edat tant altamente inclinat, sinó que vistes y enteses les azanyes de tant alt y valerós príncep, ha de vençre e sobrepujar sos antepassats.

I així, per motius clarament polítics (Fuster 182; Berger I, 181-182) eixia a la llum la primera edició completa de la crònica jaumina. La publicació responia segurament a la petició del mateix emperador Carles, com assenyala Ferrando (2008, 33-34), però era dedicada ja al fill i hereu de Felip II de Castella, el qual, segons la carta dels jurats de València incorporada a l'edició, com ja hem vist, “seria servit que li enviàssem de ací la *Crònica o comentari del rey don Jacme*.” En la carta, els oficials municipals expliquen que, “perquè història tan cathòlica y tant notable no estiga com fins ací oblidada, a molt gran dany de la cosa pública, se ha treballat ab tota vigilància d'estampar aquella en la mateixa llengua materna que per dit rey fonch feta y dictada, a exemple del gran Júlio Cèsar.” El text del rei en Jaume anava acompanyat d'una *taula* de mots considerats *obscurs* per tal de fer-lo més intel·ligible al príncep i, en general, als lectors regnícoles, que potser ja acusaven, en el nivell lingüístic, les dificultats de comprensió d'un text fixat al segle XIV. La comparació amb Juli Cèsar no era desinteressada i dotava les memòries de Jaume I d'un antecedent clàssic que podia ser ben car als humanistes del renaixement i que és el punt clau per entendre com aquells records del rei medieval esdevenien una mena de guia per als futurs prínceps, almenys en la concepció política de qui es trobava darrere l'operació i que molt possiblement caldria relacionar amb l'humanista valencià i preceptor del príncep hereu, el bisbe Honorat Joan, responsable, també, en bona mesura, de l'edició d'Ausiàs March que es va publicar a Valladolid, el 1555, com ja hem comentat en altres llocs (Escartí 1997, 59-61).

Però aquella edició de la *Crònica* jaumina sembla que tingué una projecció de lectura ben escassa (Fuster, 118), sobretot entre la família reial hispànica, ja que el 1582, sense que mitjançàs cap iniciativa oficial coneguda, l'ardiaca de Morvedre i canonge valencià d'adpoció, però nascut aragonés, Bernardí Gómez Miedes, que arribà a ser bisbe d'Albarrasí, parafrasejava en llatí l'obra del rei Conqueridor i la dedicava al príncep Jaume, sota el títol de *De vita et gestis Jacobi Expurgatoris, primi regis Aragonum*. Només dos anys després, el mateix autor traduïa al castellà —i retocava— la seua parafrasi llatina; i la publicava a València, sota el títol de *La historia del muy alto e invencible rey don Jayme de Aragón, primero d'este nombre, llamado el Conquistador*, tot endreçant-la al nou hereu, el príncep Felip, i advertint que “aunque a los principios va la historia muy atada con la latina, de manera que parece más traducción que historia por sí, es tanto lo que se ha añadido por toda ella, y también mudado y mejorado en muchos lugares, que dexa de ser traducción y, siendo una misma verdad, haze historia por sí en esta lengua.” A l'epístola dedicatòria d'aquesta versió castellana, Gómez Miedes justificava el seu afany per traduir el text reial en llatí i castellà al·legant que aquell monarca la deixà escrita “en su lengua corta y peregrina”, encara que “tan verdadera y llena de hazañas, quanto falta de eloquencia y ornamento”. L'opinió d'un canonge imbuït d'humanisme universalitzant, no podia ser-ne una altra, i és per això

que la tradueix “en las dos más generales y más estendidas lenguas que hoy se hallan en el universo: latina y española”. Per altra banda, Gómez Miedes no era gens afecte al català local, i ho declara en diferents passatges, de manera més o menys oberta, com ja hem destacat (Escartí 2008; 2009b; 2009d). Ara bé: cal assenyalar que Gómez Miedes segurament va influir amb els seus textos en la imatge del rei Conquistador que ens van transmetre els cronistes Gaspar Escolano i Francesc Diago (Belenguer I, 69).

En efecte, tant Escolano com Diago van contribuir decisivament a la construcció de la imatge *ideal* del rei Jaume, que, elaborada des de l'Edat Mitjana, havia estat filtrada i amplificada pels nostres cronistes del Renaixement. D'aquell interès per Jaume I en Escolano ja s'han ocupat alguns historiadors (Belenguer I, 69-81; Viciano), perquè, en concret, Escolano recull la vida i les gestes del rei en Jaume en els capítols IV-X del *Libro Tercero de la Década primera de la Historia de Valencia* (València, 1611). Allà segueix, en general, la mateixa *Crònica* del rei, de la qual diu que és una “historia” que “el mesmo” va compondre “en lemosín”, segons la terminologia de l'època. També afirma que la part final del *Llibre dels feits* hauria estat redactada per un “secretario” que hauria portat a cap “el remate de la historia que el mismo rey andaba escribiendo, de sus hechos” (Escolano/Perales, 271). Mossén Escolano, en referir la mort del rei, no oblida fer un elogi del monarca en clau de croada, ja que

reinó casi sesenta y tres años, en que entró treinta veces en batalla campal con los moros y los venció siempre. Príncipe verdaderamente digno de inmortal nombre y de ser parangonado con los más aventajados capitanes de todos los siglos, así por su valor militar como por el celo de la religión, pues se cuenta d'él que entre iglesias de fundamento y mezquitas ya hechas dedicadas a la Virgen Nuestra Señora, su gran devota, dejó dos mil (Escolano/Perales 363).

Belenguer (I, 69) qualifica genèricament l'aproximació d'Escolano a Jaume I com “decebedora”, però no deixa de reconèixer que el nostre cronista no ha tractat, en les pàgines que dedica a Jaume, de fer una anàlisi definitiva del regnat, sinó de realitzar-ne només un “perfil” (Belenguer I, 71) i en aquest sentit, sí que hi hauria reeixit, en el seu propòsit.

Per la seua banda, Diago, als *Anales del Reyno de Valencia* (València, 1613), s'ocupa igualment del regnat de Jaume I i segueix en general el *Llibre dels feits*, bé que intercalant un bon nombre de documents i altres fonts. Dedicava el seu *Libro séptimo* a aquell període, que ve a representar més de la meitat del volum segon dels *Anales* publicats. Diago, inspirant-se en la introducció a l'edició de la *Crònica*, realitzada a València el 1557, apunta que Jaume I l'hauria escrita imitant Juli Cèsar —amb voluntat ennoblidora i humanística—, i, després de referir la seua mort, no s'oblida de fer un panegíric de clara orientació antimusulmana, en referència a un problema religiós i social que feia ben poc que havia somogut els fonaments de la societat valenciana. Per això, Diago, quasi parlant profèticament, afirma que Jaume I rebria de Déu,

de su soberana y liberal mano el premio de los trabajos que avía passado en la conquista de los reynos de Mallorca, Valencia y Murcia, en la reducción d'ellos a la fe christiana, en la erección de dos mil iglesias con que los avía ilustrado, y en treynta batallas campales que avía tenido contra moros (Diago I, 392).

A més, per tot allò, remarcava que calia reivindicar per a Jaume I el qualificatiu de *gloriosísim* amb què el va presentar la citada edició de 1557:

Tuvo muy merecido por esso el título de *Gloriosísimo*, que es el de mayor grandeza y gloria que se puede dar a un monarca, y se había dado en España a los reyes godos. Y con tan justo blasón, y juntamente con el de *Invictísimo* le honrraron los que después sacaron a luz la Historia que él propio había compuesto de sí mismo a imitación de Julio César (Diago I, 392).

La visió de conjunt que ofereix el dominicà Francesc Diago sobre el regnat de Jaume I, segons Belenguer (I, 74-81), és “excepcional”, tot i que se centra únicament en

la relació del rei amb el nostre antic regne, però, sobretot, perquè manté una actitud crítica amb les dades no provades referides al rei, ben diferent de la que adoptaren Beuter i Escolano, que acceptaren ingènuament llegendes i tradicions de poca solidesa historiogràfica. Però, pel que ací interessa, cal ressaltar, de nou, el parangó establert entre el rei medieval i l'emperador romà, font d'inspiració del cesarisme de l'època.

A la primera meitat del segle XVII encara es produiran algunes aportacions destacables, a nivell historiogràfic, sobre la figura de Jaume I, com ara la utilització ben intencionada que en fa el dominic Jaume Bleda a la seua *Corónica de los moros de España*, publicada a València, per Crisòstom Gòrriz, el 1618, on intercala, en versió castellana, i allà on l'argument li ho demana, fragments del text jaumí. Cal fer notar que, per a Bleda, l'anomenada *Reconquista* no acabava amb la incorporació de Granada, per part dels Reis Catòlics, a la monarquia hispànica, sinó que era l'expulsió dels moriscos el punt final. I Jaume I, presentat ara com un guerrer i acarnissat lluitador contra l'Islam, esdevenia una figura ben cara a un frare com Bleda (Escartí 2009a). Tanmateix, aquella visió, en tant que punt i final d'un procés, també comportà la davallada en l'interés per Jaume I i la seua crònica.

Però, malgrat tot, encara trobarem altres testimonis d'atenció editorial i social posteriors que, tot i ser més anedòtics, fins a cert punt, i de signe molt divers, presenten un gran interès per les dades que ens ofereixen. Així, cal esmentar l'obra del polígraf humanista castellà Gabriel Lasso de la Vega Contino (1559-1615), *Elogios en loor de los tres famosos varones, don Jaime, rey de Aragón; don Fernando Cortés, marqués del Valle, y don Álvaro de Bazán, marqués de Santa Cruz*, publicats el 1601, i dedicats precisament a don Gaspar Galcerán de Castro i Pinós, comte de Guimerà, descendent de Jaume I i promotor, temps a venir, d'una causa de santificació del rei Jaume que no prosperarà (Savall y Dronda). Els *Elogios...*, escrits en prosa i en vers, són un conjunt de tres síntesis històriques destinades a lloar els biografiats i a posar-los en contacte amb la genealogia o les virtuts del comte de Guimerà. De Jaume I, Lasso de la Vega fa una lloança de les seues habituals qualitats, d'acord amb el que ja referien "las corónicas y milagrosas historias", com s'assenyala al pròleg. El llibre conté, a més, algunes composicions poètiques del mateix Lasso i d'altres, en lloança del rei, i una xilografia del retrat reial clarament inspirada en aquella altra que figura encapçalant l'edició de la *Crònica* del 1557 i la paràfrasi castellana de Miedes (1584), d'on segurament va beure Lasso de la Vega. Més enllà dels interessos personals de l'autor, i d'aquells que podem suposar en l'esmentat comte de Guimerà, hem d'incloure'l entre els defensors d'un cesarisme nostàlgic (Ferrari 350), quan precisament la imatge del rei Conquistador es quedarà "fossilitzada" durant els anys següents (Escartí 2009b, 180-181).

Després de l'expulsió dels moriscos dels territoris ibèrics, els interessos polítics de la monarquia hispànica anaven a ser-ne altres. De fet, un aspecte que sempre va estar també present en la política internacional hispànica va ser França. Al llarg de l'edat moderna, les relacions entre la monarquia hispànica i la francesa varen ser tenses, sovint, i passaren, fins i tot, per enfrontaments armats. També és cert que, en moments concrets, les dues cases reials més poderoses d'Europa —els Àustries i els Borbons— temptaren diversos acostaments, reforçats freqüentment, com era habitual, en la concertació de matrimonis, en un intent de portar pau i estabilitat als respectius territoris, cosa que no sempre es va aconseguir. Un dels que arribà a rams de beneir fou el de Felip III d'Aragó i IV de Castella amb Isabel de Borbó, concertat el 1611, quan el rei només tenia 6 anys, ratificat el 1615 i celebrat efectivament el 1621, moment en què, també, el rei accedí al tron.

I pràcticament l'únic testimoni ressenyable d'atenció editorial específica suscitada per la biografia de Jaume I durant aquell segle sembla ser el *Sumario de la vida política y hazñosos hechos del rey don Jayme I de Aragón*, de l'aragonés Juan F. Tornamira Soto, precisament editat un any després de la celebració d'aquell matrimoni, a Pamplona, el 1622, per l'impressor Carlos de Labayen.

Juan Francisco de Tornamira y Soto va nàixer a Tudela, el 1583, com reporta Manuel Alvar (175). Descendent d'una família de mercaders segurament enriquida amb la compra de terres i la seua explotació, va quedar més o menys arruïnat amb l'expulsió dels moriscos, com el mateix autor s'encarregava de manifestar al rei, en un memorial que li va enviar, el 1626 (Dadson 96). A finals del segle XVI la família ja s'havia desplaçat a Saragossa, on son pare va ocupar el càrrec d'administrador de la butla de la Santa Croada

per al regne d'Aragó (Dadson 101-102). Aquella vinculació amb Aragó el portà a iniciar un procés per tal de naturalitzar-se aragonés, i com a tal el trobem exercint de procurador en les Corts de Barbastre del 1626, i defensant els interessos de la noblesa aragonesa contra el poderós comte-duc d'Olivares (Alvar 178). Cap a finals de la seua vida retornà a Tudela, on s'emportà els llibres que formaven part de la seua biblioteca. Aquesta, que era no massa extensa, ja ha estat estudiada per T. J. Dadson, el qual ha sintetitzat així els interessos que poden detectar-se a través dels dos inventaris que Tornamira va confeccionar, amb motiu del trasllat dels seus béns des de Saragossa (Dadson 106):

libros de historia, naturalmente, especialmente de Italia (ediciones de Guichardino, Tarcagnota, Botero), y de España, antigua y contemporánea; libros de devoción, tanto en prosa como en verso; libros de espiritualidad práctica; libros de historia eclesiástica; libros clásicos (Marcial, Esopo); libros científicos, y de agricultura y medicina; libros de derecho; libros de filología; textos políticos; y algún que otro libro contemporáneo de entretenimiento, como la *Arcadia* y las *Comedias* de Lope de Vega, los *Sueños* de Quevedo, o algunas novelas de Salas Barbadillo y Castillo Solórzano. De hecho tenía bastantes libros de reciente aparición (...). También sabemos que leía el italiano (...), el latín (bastantes obras jurídicas, científicas, devocionales, y de medicina), y tal vez el francés.

A aquestes dades caldria afegir el fet que ens deixà alguns textos manuscrits autògrafs —versos, anotacions de caire privat i memorialístec, etc.— i que s'ocupà de fer imprimir una *versió* de l'obra jaumina a partir del text de Gómez Miedes (Escartí, *en premsa*).

El treball de Tornamira apareix dedicat a l'esposa francesa de Felip IV de Castella, Isabel de Borbó —amb qui s'havia casat l'any anterior—, basant l'autor aquella dedicatòria en el fet que ell mateix descendia de la casa dels Tornamira —de Montpeller, que ell considera un territori plenament francès—, on va nàixer Jaume I. La reina, també era, doncs, com ell, d'origen francès. Tornamira, que es defineix com «francès espanyolado», presenta una paràfrasi dels treballs de Miedes, com apunten algunes coincidències que hem detectat i tal com ja indicàvem nosaltres mateixos (Escartí 2010a, 76), i sembla que, d'entrada, no va tenir massa repercussió; però sabem que va ser reeditat, en dos volums, amb el títol de *Sumario de la vida y hechos del rey don Jayme primero de Aragón, llamado el Conquistador* (València, 1806-1807).

Si ens fixem en la biografia de Tornamira, descobrirem que l'elecció d'aquella obra no era casual. De fet, Tornamira i la seua família havien estat acusats de ser descendents de jueus conversos i, per tal de defensar-se, Juan Francisco Tornamira no sols va redactar una mena d'autobiografia o llibre de família (Dadson 98-100), sinó que va haver de justificar uns orígens incerts, tot fent servir la felicitat coincidència de l'aparició del nom Tornamira —vinculat a la casa on va nàixer Jaume I— al *Llibre dels feits*, en qualsevol de les versions que hagués llegit el nostre autor. La vinculació amb els Tornamira de Montpeller l'eximia —al seu parer— de la temuda taca de l'origen jueu. I arriba a dir, fins i tot, que potser alguns conversos prengueren el cognom, en batejar-se, d'alguns altres avantpassats seus, d'una branca diferent (Dadson 99).

Evidentment, el treball de Tornamira y Soto, a la llum de les seues motivacions personals, adquireix una dimensió que fins ara no s'havia posat de relleu. De fet, si bé és cert que l'edició del seu *Sumario...* caldria incloure-la dins el ja esmentat cesarisme polític (Ferrari 351), no és menys cert que l'ús que es feia en aquesta nova edició de les memòries reials “manipulades” era d'un abast més ampli i divers: per un costat es proposava la figura de Jaume I com un model òptim al rei Àustria, de bell nou; per un altre, es remarcava l'“espanyolitat” de la nova reina, francesa de naixement, que podia arribar a ser tan “espanyola” com als ulls de Tornamira ho era el rei Jaume. Finalment, la vinculació de l'autor del *Sumario...* amb la casa dels Tornamira de Montpeller, no sols aprofitava per netejar de la seua nissaga qualsevol sospita de comptar amb avantpassats jueus, sinó que pretenia guanyar-se les simpaties dels monarques regnants i recordava, seguint una tradició anterior, la figura de Jaume I com model de *cèsar*, d'emperador, per als Àustries hispanics.

3. A tall de breu conclusió

En el breu recorregut que hem fet, des de les cròniques medievals a les últimes manifestacions humanistes del XVII, hem vist com s'ha passat de l'exaltació santificadora del rei Jaume —una directriu que, malgrat tot, encara perdura fins el segle XVII— a l'oferiment institucional de la figura règia —convenientment adornada amb el precedent de Juli Cèsar— als Àustries hispànics. De fet, la imatge del rei medieval esdevé un clar referent modèlic de monarca consquistador i antimusulmà. Una figura del passat que havia sabut conservar la seua fama i, en determinats moments, augmentar-la. I així, la difusió de la imatge del rei arribarà a transformar-se en una fama *venerable* que perdurà, amb major o menor fortuna, fins al segle XVII, en què un descendent del rei en Jaume en projectà la canonització i inicià els primers tràmits del procés, el 1633, tot i que, tanmateix, no resultarà una operació fructífera (Tourtoulon II, 414-415; Narbona 1996, 293-319), no sols per l'absència d'un estat poderós que sustentàs la petició davant Roma, sinó perquè, si l'amenaça morisca i les idees cesaristes —que abundaven pertot arreu i, fins i tot, en els tractats de navegació (Escartí 2009c)— van mantenir en bona mesura la presència de Jaume I com un referent necessari a la monarquia hispànica, l'expulsió dels criptomusulmans i, segurament també, la davallada del poder de la casa reial hispànica a Europa, va fer que aquell record de la figura del rei “croat” Jaume I, d'aquell *cèsar* ja no fos tan continuat ni tan oportú. I si el model jaumí es va promoure entre els Àustries espanyols, a poc a poc aquella imatge de *cèsar*, de regidor dels designis d'un estat que havia estat tan convenient per a la monarquia hispànica, anà deixant de tenir sentit, a mesura que l'imperi anava perdent poder i el cesarisme es transformava en una teoria política nostàlgica.

Amb tot, després de l'expulsió dels moriscos, i quan semblava que es produiria un relatiu oblit, encara en aquell cas Lasso de la Vega Contino i Tornamira aprofitaran les gestes de Jaume I com model per als monarques llavors regnants. Per motius ben diversos però, encara, amb un rerefons polític i cesarista. Caldria esbrinar, però, en altres obres dels humanistes del XVI i del XVII, si aquelles publicacions específicament jaumines, o les visions del rei en Jaume oferides pels historiadors valencians del període arribaren a calar tal com pretenien els seus autors o inductors, la qual cosa ens donaria, sense dubte, la veritable dimensió del pes del record de Jaume I en la política hispànica del renaixement i del barroc. Segurament, en va ser més del que ara sabem i, segurament també, la seua figura va ser la més destacada, per damunt, fins i tot, d'altres monarques aragonesos i, també, dels castellans. Del món medieval, molt possiblement, només els Reis Catòlics —i especialment Isabel de Castella— podríem dir que varen gaudir d'una *veneració* política semblant. Jaume I, convertit en un *cèsar* per obra de l'humanisme, encara estava cridat a ser-ho, de nou, just acabada la Guerra dels Tres Anys, ja a mitjans del segle XX: el valencià Martí Domínguez Barberà, el 1945, prendria de bell nou la biografia jaumina com a model per oferir-la al nou *cèsar* Francisco Franco —en una terminologia ben cara al fascisme espanyol de l'època— i així, elaborà un volum amb un títol ben significatiu: *Don Jaime el Conquistador: primer César hispànic*. Fins a cert punt, la història, amb totes les distàncies que cal mantenir, es repetia.

Obres citades

- Alvar, Manuel. "Un manuscrito autógrafo de Tornamira." *Príncipe de Viana* 7.2 (1942): 175-198.
- Berger, Philippe. *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1987. 2 vols.
- Belenguier, Ernest. *Jaume I a través de la història*. València: Tres i Quatre, 1984. 2 vols.
- Beuter, Pere Antoni. *Primera parte de la Corónica general de toda España, y especialmente del reyno de Valencia, donde se tratan los estraños acaescimientos que del diluvio de Noé hasta los tiempos del rey don Jayme de Aragón, que ganó Valencia, en España se siguieron, con las fundaciones de las ciudades más principales d'ella y las guerras crueles y mutaciones de señoríos que ha havido*. València: Pere de Huete, 1546.
- . V. J. Escartí ed. *Cròniques de València*. València: Consell Valencià de Cultura, 1995.
- . V. J. Escartí ed. *Primera Part de la Història de València*. València: Publicacions de la Universitat de València, 1998.
- Burns, Robert I. *Jaume I i els valencians del segle XIII*. València: Eliseu Climent Editor, 1981.
- Chevedden, Paul E. "The artillery of King James the Conqueror." Paul E. Chevedden Donald J. Kagay & Paul G. Padilla eds. *Iberia and the Mediterranean World of the Middle Ages. Essays in honor of Robert I. Burns*. Leiden: Brill, 1996. II, 47-94.
- Dadson, Trevor J. "Los libros y lecturas del escritor tudelano Juan Francisco de Tornamira y Soto (1620-30)." *Bulletin Hispanique* 100.1 (1988): 95-123.
- Desclot, Bernat. M. Coll i Alentorn ed. *Crònica*. Barcelona: Edicions 62, 1982.
- Diago, Francisco. *Anales del Reyno de Valencia*. València: Pere Patrici Mey, 1613. 2 vols.
- Domínguez Barberà, Martín. *Don Jaime de Aragón: Primer César hispánico*. Madrid: Editora Nacional, 1945.
- Duran i Grau, Eulàlia. *Sobre la mistificació dels orígens històrics nacionals catalans. Discurs llegit en la sessió inaugural del curs 1991-1992*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1991.
- Escartí, Vicent Josep. *La primera edició valenciana de l'obra d'Ausiàs March (1539)*. València: Fundació Bancaixa, 1997. 2 vols.
- . "Jaume I i el *Llibre dels fets*: de l'Edat Mitjana al Renaixement." Dins Bernardino Gómez Miedes. *La historia del muy alto e invencible rey don Jayme de Aragón, primero d'este nombre (València, 1584)*. València: Generalitat Valenciana, 2008. 5-53.
- . *Jaume Bleda i l'expulsió dels moriscos valencians*. València: Fundació Bancaixa, 2009a.
- . "Jaume I en la historiografia valenciana, de l'Edat Mitjana al Barroc." *L'Espill* 32 (2009b): 171-184.
- . "Nota sobre la visió del mundo y la ideología cesarista en el *Breve compendio de la Sphera* de Martín Cortés (Sevilla 1545)." *eHumanista* 13 (2009c). 261-276.
- . "Els escrits jaumins de l'humanista Bernardí Gómez Miedes (1582 i 1584)." *Revista de Llengües y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca* 14 (2009d): 55-74.
- . "La recepció del *Llibre dels feits* a la Corona d'Aragó." Dins Jaume I. Antoni Ferrando & Vicent Josep Escartí eds. *Llibre dels feits*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2010a. 61-95.
- . "Narrar la historia remota de un país: Beuter y la *Història de València (1538)*." *Especulo. Revista de estudios literarios* 44 (2010b). <http://www.ucm.es/info/especulo/numero44/beuterva.html>
- . "Jaume I i Montpeller: dos referents d'aproximació entre França i la monarquia hispànica, al segle XVII." En premsa.
- Escolano, Gaspar, & J.B. Perales. *Décadas de la Historia de la insigne y coronada ciudad y reino de Valencia. Primera parte*. València/Madrid: Terraza, Aliena y Compañía, 1878. 3vols.

- Espadaler, Anton M. "El retrat de rei En Jaume a la *Crònica* de Bernat Desclot." Dins *Estudis de llengua i literatura en honor de Joan Veny*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997. I, 63-70.
- Ferrando, Antoni. "L'edició valenciana de 1557 de la *Crònica* de Jaume I." Dins *Crònica o comentaris del gloriosíssim e invictíssim rey en Jacme Primer (València, 1557)*. València: Generalitat Valenciana, 2008. 5-59.
- Ferrando, Antoni, & V.J. Escartí. "El *Llibre dels fets* del rei Jaume I, testimoni excepcional de la naixença del regne de València." Dins Jaume I. A. Ferrando & V. J. Escartí eds. *Llibre dels fets*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2008. 9-42.
- Ferrari, Àngel. *Fernando el Católico en Baltasar Gracián*. Madrid: Real Academia de la Historia, 2006.
- Furió, Antoni. *El rei Conqueridor. Jaume I: la història i la llegenda*. Alzira: Bromera, 2007.
- Fuster, Joan. *La Decadència al País Valencià*, Barcelona: Curial, 1982.
- Jaume I. A. Ferrando & V. J. Escartí eds. *Llibre dels feits*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2010.
- Mira, Eduard. *9 d'octubre de 2008. Recreació de la cavalcada de 1428 organitzada per Alfons el Magnànim en record del rei Jaume I*. València: Generalitat Valenciana, 2008.
- Miralles, Melcior. V. J. Escartí ed. *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*. València: Institució Alfons el Magnànim, 1988.
- Narbona, Rafael. "El Nueve de Octubre. Reseña histórica de una fiesta valenciana (ss. XIV-XX)." *Revista d'Història Medieval* 5 (1994): 231-290.
- . "Héroes, tumbas y santos. La conquista en las devociones de Valencia medieval." *Saitabi* 46 (1996): 293-319.
- Pagès, Amadée. *Chronique catalane de Pierre IV d'Aragon, III de Catalogne, dit le Cérémonieux ou del Punyalet*. Tolosa-París: Edourad Privat/Henri Didier, 1941.
- Pere el Cerimoniós. F. Soldevila ed. *Crònica*, Barcelona: Edicions 62, 1984.
- Savall y Dronca, Pascual. *Exhortación a la instancia de la canonización del rey D. Jaime I de Aragón*. Saragossa: Vicente Andrés, 1861.
- Muntaner, Ramon. V. J. Escartí ed. *Crònica*. València: Institució Alfons el Magnànim, 1999. 2 vols.
- Tourtoulon, Charles de. *Don Jaime I el Conquistador, rey de Aragón, conde de Barcelona, señor de Montpellier, según las crónicas y documentos inéditos*. València Impremta de J. Doménech, 1873-1984. 2 vols.
- Viciano, Rafael Martí de. J. Iborra, ed. *Libro tercero de la Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2002.
- Viciano, Pau. "Mirar el passat amb ulls barrocs: l'Edat mitjana en la Crònica d'Escolano." Dins *Cabanilles i el Barroc valencià. Actes de les II Jornades Culturals*. Algemesí/València: Saó, 1999. 119-127
- Rubio Vela, Agustín. "Jaime I. La imagen del monarca en la Valencia de los siglos XIV i XV." Dins G. Colón & T. Martínez Romero eds. *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*. Castelló/Barcelona: Funcació Germà Colón/Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008. 129-155.